

## Monologikus gondolkísérlet

1968-ban csatlakoztam az avantgárdhoz. Sok művésszel ismerkedtem meg, költőkkel, festőkkel, zenészekkel, szobrászokkal, de amolyan barátom csak egy volt közöttük: Erdély Miklós. Igaz, a barátságunk sokféle arca van, a sülve-fővétől a majdnem steril eszmeközösségig – a mi barátságunk valahol középen helyezkedett el, inkább az eszmeközösség felé billenve. Az eszmeközösség is többféle lehet, amiben egyetérttünk, az a rendszerrel való kulturális szembenállásnak, a polgárin túli, emelkedettebb és zavarba ejtőbb változata volt. Ezt a polgárin túli szintet nem lehet szürrealizmussá, dadaizmussá, vagy fluxussá torzítani, jóllehet, erre nemcsak az 1970-es években törekedtek, hanem azóta is igyekszik a „szakma” valamiféle erősen redukált és vulgarizált skatulyába zárni Erdély művészetét – de ez aligha sikerülhet. Nem sikerülhet az izmusok Prokrusztesz-ágyába gyömöszölni műveit, verseit, képeit vagy éppen elmélkedő szövegeit, pedig mindegyik hasonlít a divatos izmusok-akciók-szöveghalmazok extrém formájára, de nem hasonlít azok tartalmára.

A posztmodern művészeti teória szerint: a forma a tartalom, mindenki művész lehet, minden dolog és tény művészeti alkotásként értelmezhető. Az így kibontakozó szabadság, legalább az 1960-as évek eleje óta, nyugaton és keleten egyaránt züllesztette az egyéni és a közösségi kultúrát, sőt: nemegyszer civilizatorikus rombolásra is vezetett. Erdély mindig fenntartással kezelte „a forma a tartalom” koncepciót, és nem redukálni törekedett a tartalmat, hanem transzformálni, megsokasítani, egyetlen művön belül szembeállítani többféle gondolatot, hogy azok egymással ütközve, erős belső küzdelmek sorozataként jelenjenek meg. Így állt elő a divatoson túli helyzet, megfordult a képlet, stílusosan szólva: a tartalom lett formává. Pontosabban a tartalmak olykor antagonisztikus

szembeállítása alakította a formát – akár verset írt, akár happeninget rendezett, fölolvast, festett vagy csak beszélgetett. Fontosnak tartom azt is megemlíteni, hogy tapasztalatom szerint önmagán kívül sohasem vett igazán komolyan semmit, se művészeket, se az avantgardista öntudatot, mindenkor volt benne bizonyos szarkazmus vagy fintor, mindenkorsárgasejt maradt a piros táptalajon, és nemegyszer csipkelődött is a posztmodernekkel, a művekkel, a gondolkodásmóddal, az életvitellel, szóval mindazzal, amit mások halálosan komolyan vettek.

Sokszor beszélgettünk művészetéről, költészetéről, bármiféle értelmezést meghallgatott, nem zavarta, nem idegesítette semmiféle elgondolás, habitusa és műveltsége miatt nem félt se dolgoktól, se tényektől. A magyar zsidók történelmi és politikai helyzetéről, társadalmi szerepéről is lehetett vele beszélgetni, őszintén, tabuk nélkül, pro és kontra. Miklóssal kiszámíthatatlan kaland volt vallási és filozófiai eszméket megvitatni, tudományos hipotézisek mentén gondolkísérleteket végrehajtani, de különösen is a művészetéről szeretett elmélkedni. Egyszer azt mondta: nem a versírás nehéz, hanem a címadás. Szerinte bátorságot, különös alkotóerőt igényelt az a valami (touché?), ami a természeti valóságból átvezeti az embert a műbe, vagy a mű nagyobb belső egységeit összeköti – címek, átvezető megoldások kitalálása a festészetben, zenében, filmben, szövegben neki sohasem volt lényegtelen feladat. De hogy mit jelentett Erdélynek a polgárin túli, hogy mennyire volt képes kiemelkedni önmagából, helyzetéből, vagy éppen az aktuális gondolkörből, s hogy miképpen jelent meg nála formaként a tartalom, mindegyik jó példa a Három című versikéje. A címadás komoly feladata a mű tárgya és tartalma, egyszerre mutatva a célt és opponálva azt oly módon, hogy a három verssor

három további címként értelmezhető – így már négy címünk van. Tartalom szerint viszont csak egy címünk van: az, ami már elkészült – mert a harmadik a másik, ami ugyanaz, mint ami már elkészült. Logikai játék? Elmélkedés? Zavarba ejtő gondolatmenet?

Másik versének a LEGSZEBB SZÓ A MÁR címet adta, csupa nagybetűvel. Sőt, az egész költeményt nagybetűkkel írta, kiemelendő a kisbetűs szövegek világából, mert itt másról van szó, nem kifejezésről, hanem átvezetésről. Az egyik világból jövünk, a másik világba megyünk, akár verset olvasunk, akár kiállítóterembe lépünk, vagy beülünk egy moziba, vagy csak kilépünk az ajtón: valami átvezet bennünket, képek, hangok, szagok vagy más érzetek. Ilyen átvezető szövegeket írt Erdély, ma úgy mondanám: a polgárin túli világba átvezető műveket alkotott. Az a másik világ ott kezdődik, ahol az ő művei véget érnek. Mondja is, hogy VÁRJÁK KI A VÉGÉT, mert szerinte a mű nem önálló világ, hanem lift vagy más különös eszköz, ami kiemeli vagy átvezeti az embert: innen, oda. S a vers végén szereplő MÁR EGY MÉG úgy hangzik, mint a keresztényi önmeghatározás, miszerint az ember két világ között halad célja felé, a „már nem” (itt a földi létben) és a „még nem” (az üdvösségben) misztikus feszültségét átélő és megértő utazója. Ideális esetben, vagyis az eszmény szerint: SZENNYEZETLEN. Ábrázolás és kifejezés: megrögzít valamit, helyzetet vagy tulajdonságot; de az átvezetés dinamizál, mozgat, miként a tűz lángja megtisztítja és ugyanakkor átvezeti a létezőt az egyik világból a másikba, azonképpen a művészetnek is hasonló feladatot szánt.

Bizonyára érdekes, bár legalább annyira haszontalan is, ha szövegeinek, verseinek pontos küllemét igyekszünk idézni, hiszen minden korábbi hagyománnyal szemben, minden modern törekvést kicselezve: bizonyos értelemben élő-változó költészetet alkotott. Gólemet hozott létre, amely nem kőből vagy vasból, agyagból vagy húsból áll, hanem szavakból, mondatokból. Mint a legtöbb zsidó művésznek, neki is az volt a célja, hogy valamilyen Istenre jellemzőt alkosson. Nem úgy élőt, ahogy a divatos mém-elmélet tartja, kulturális egységek újrahaznosításával –

azt meghagyta a közepszerűeknek. Erdély igazi individuuumokat teremtett, formailag alakváltó, tartalmilag fejlődőképes szövegeket hozott létre, amelyekhez nemegyszer ambivalens módon viszonyult. Ugyanazt a szöveget lenyűgözően sokrétűen tudta bemutatni, hol tartalmilag gazdagon rétegzett, hol pedig egészen egyszerű műként. Szövegeinek, mint az élő embereknek, erős hangulatváltozásai voltak. Megrövidültek vagy kibővültek, másféle formát öltöttek, mintha a szó és a mondat csak alsó- és felsőruházata lenne a bennük mutatkozó tartalomnak.

Erdély góleme valamiféle idegenvezető akart lenni, vagy olyan, ami átvezeti a vakot a túloldalra, vagy éppen titokzatos szellemi erő, más világokba induló járat, esetleg tudatállapotok közötti turistakalauz. Erdély talán csak önmagát vette komolyan, amit kicsit viccesnek találtam és sokszor értetlenül álltam rá csodálkozó tekintete előtt. Szerinte az ő komoly feladata volt – pontosabban: a mindenkor modern művész komoly feladata –, hogy átvezesse az embert a „túloldalra”. Gyakorlatilag. És ezt a gyakorlatot, a művészi cselekvést tartotta igazi tartalomnak, ami több-kevesebb konkrétsággal jelent meg témáiban. Így a forma elsősorban nem az adott téma formája volt, hanem a gondolati utazásé, az elmeműködést megváltoztatni akaró szándék formája lett. Szövegeinek nem csak egyféle tördelt alakját tartotta lehetségesnek, nem csak egyféle előadási módjukat tekintette autentikusnak. Sőt, olykor a tartalom megváltoztatását is szükségesnek ítélte – ugyanazon szöveget hol szűkebb, hol bővebb tartalommal adta elő vagy közölte<sup>1</sup>, és akár erős változtatást is elfogadhatónak tartott. Kedvenc szófordulata: a „gondolatkísérlet”, tulajdonképpen életmódjának egyik meghatározó neve volt, mely elsősorban arra irányult, hogy a saját és környezetének tudatállapota folytonosan úton legyen.

Élt valamikor a 4-5. század fordulóján egy Hypatia nevű hölgy, akit matematikusként és csillagászként is számon tartottak, továbbá járatos volt a filozófiatörténetben, jól ismerte a kereszténységet,

<sup>1</sup> Jó példa erre a párizsi Magyar Műhely kiadásában megjelent *Kollapszus orv.* című kötete (Párizs, 1974), amelyben szövegeit korábbi és későbbi alakjuktól eltérő módon közölte – nemegyszer átírta, továbbírta vagy jelentősen rövidítette azokat.

és az egyre nagyobb néptömegeket meghódító új vallás harcos ellenzőjeként is kivívott magának némi kétes elismerést. Erdély aktualizálta Hypatiát, amikor megírta Hypatia kérdései című versét. Zsidó alapállásból kérdez a költő, a válaszokat pedig az olvasónak kell megadnia – de az implikált gondolatmenet átvezet bennünket a modern vagy posztmodern világba, az 1960–70-es évek fővárosi avantgardisták, kocsmafilozófusok és kábult agyú világmegváltó álművészek zűrés világába. A kabbala, a számmisztika, a héber betű és szám azonosságának bölcs tudora, az Archimédész által kiszámolt és Pitagorasz által vallásos tisztelet tárgyává tett általános fogalomnak: a számnak erejét hirdető, a neoplatonikusok legfőbb eszméjének: az Egynek uralmát féltő gonddal vigyázó Hypatia itt furcsa kérdéseket tesz föl.

Rögtön az első kérdésnél zavarba jövünk: miről van szó, mi az az új, amit a buták értenek meg? A keresztény tanítás? Valószínűleg az – ha a történelmi Hypatia kérdezi. De ha Erdély Miklós kérdezi, akkor az új sokkal inkább a modern gondolkodás és életmód, az avantgárd művészet, vagy a posztavantgárd világ, amely körülvesz bennünket. Hiszen úgy tűnik, ezt csak a buták értik meg, a fizetett rongyos koszosok, a söröző aszkéták, akik éjjel-nappal a kocsmákat róják és vedelik a szeszt, világrengető agyszüleményeiket vitatják egymással, és rendíthetetlen hittel, kétség nélküli bizalommal várják avantgardizmusukért a jutalmat. Tehát ők is üdvzsoldosok. Rosszfogú nyikorgó imamalmok, akik érthetetlen és főleg teljesen erkölcstelen mantrájukat mormolják – nemegyszer kocsmasztalok alatt.

Vagy mégsem? Nem avantgárd kortársaira gondolt a költő? Vagy igen is meg nem is? Erdély Hypatiája töpreng: miért van az, hogy megérthet mindent, amit az emberek már tudtak, de nem érthet meg semmit abból, amit még nem tudtak (a többiek)? Létezhet-e olyasmi, amit soha nem lehet tudni? Ilyen a keresztény tanítás lényege? – ami a végtelenből bújt ki? Talán ez a végtelen azonos Istennel? És Istentől bújt ki az új okosság – ami minden szám ellensége... mert Hypatia maga se tudja, hogy az ember életében jelentkező megannyi félelem ellen mit érnek a számok, az absztrakciók. Nem is igazán kérdezi, inkább

mondja: több veszély van, mint homokszem, a veszéllyel számolni nem lehet, mert a sokfajta minőséggel számtani művelet nem végezhető, mert számokkal jellemezhetetlen. És az avantgardisták tudása honnan bújt elő? Ők miféle veszéllyel nem számolnak? Ők olyasmit tudnak: amit még nem tudtak a többiek? – vagy olyasmit ők se tudhatnak? A számokkal jellemezhető és kiszámítható valóság persze régi, a nagy elbeszélések világa nem modern találmány. Ha így nézzük, akkor miféle okosság a szám ellensége? Nyilván az, ami a réginek, a megszámlálhatónak, a leírhatónak ellensége. Az pedig az avantgárd, a modern, pardon: a posztmodern okosság – de ezt még Hypatia sem értheti, föl se foghatja. S mintegy okszerűen teszi föl a kérdést: ez az új okosság a tagadásból bújt elő? Erdély, aki komolyan veszi magát, nem akarja tovább feszíteni a húrt, gyorsan visszakanyarodik az ókorba, Arkhimédészhez, majd onnan előre ugrik a kereszties lovagok korába, akikről állítja, hogy megtagadták a zsidókat, s tették mindezt azért, hogy új okosságuk semmiképp se legyen kicsit se a régi. A számok ereje, a számok misztikus hatalmának fönnállása vagy megőrzése izgatja a költőt – de ez maga a régi. Belátja tehát: se Arkhimédésszel, se a zsidó kabbalával, se nélkülük nem maradhat meg a számok ereje – a nagy elbeszélések kora immár végképp a múlté. Az ellentmondás, az ambivalens gondolat szétfeszíti a logikát, miszerint: írva van, a betű öl, a lélek megelevenül, szám a világ lelke, és megelevenít, és én még élek, és az is írva van, és már betű, és öl... Erdély Miklós tisztában volt azzal, hogy modern civilizációkban, a modern művészetben a valóságosan létezőt azonosítják nevével (ha olykor explicite tagadják is ezt az azonosítást), a név pedig megszámlálható, így a modern tudományban és filozófiában a szám ereje érvényesül – ami betű, tehát: öl! A zsidó lélek ugyan nem szabadulhat betűtől-számtól, de Erdély önmeghaladó intelligenciája igyekszik átvezetni bennünket a statikus régiből és a statikus modernből egy új okosságot dinamikusan kereső tudatállapotba – mert mindig is ez volt az igazi célja.

Itt bent című, tragikus hangvételű versében talán személyes élményét dolgozta föl. Zsidók mennek a gettó felé, s a 16 év körüli fiúcska, a hátára kötött

nagy ágyneműbattyu miatt többször hanyatt esik a jeges úton. De az események nemcsak odakinn történnek, hanem belül is, nem- csak a múltban, hanem a jelenben is, a költő képzeletében vagy álmában, mint írja: minden este. Az út nemcsak odakint van, hanem az emberben belül is, a battyu és a hideg, az elcsúszó láb, a menet rémsége valahogy mindig van: mert néhány zsidót agyonverték vagy agyonlőttek, csak néhányat, de az is elég volt... – és gettó is mindig van, kívül is és belül is. Erdély persze nem túlozza el a rémséget, azt írja: csak néhányat verték agyon vagy lőttek le, nyilván a menetet kísérő fegyveresek. Miért fontos neki, hogy csak néhányat, hogy a néhány is elég? A kép megelevenedik azóta is, kalucsniban jár, elcsúszik, majd föltápáskodik újra és újra. Legfontosabb motívum a véres lepedő és dunyha, amikor hanyatt esik a véres hóba, bepiszkolódik az ágynemű: egyre véresebb lesz a lepedő, a dunyha... Költői találmány a vers utolsó sora, az agyvelőmaszat, mely szétkenődik a földön és rákenődik battyujára. Valóságos élmény és rémálom, népi tragédia, általános fogalom (holokauszt) és néhány haláleset, konkrétan egyszer és mindig, újra meg újra, esténként, amikor ágyába hanyatt dől és előjönnek a képek. Mondhatnánk, hogy háborúban a csak néhány nem nagy szám, sőt, alig valami. A kép szörnyűségét, tragédiáját a folytonos ismétlődés erősíti föl, szinte kozmikus méretűvé. Erdély mutatja az utat, hogyan lesz egy kisfiú rémes élményéből paradigma. Ez a vers átvezet bennünket a történelmi valóságból, a retteget egyre kozmikusabb méreteken generáló pszichózis útján, a lepedőjén maszatot látó mai valóságba – a zsidó sors agyvelőmaszatot üldöző világába. Erdély nem volt érzéketlen vagy antiszemita, sőt, büszke volt zsidó származására, de olyan avantgardista volt, aki viselkedésével finoman zaklatta zsidó környezetét is. Ahogyan már mondtam: gondoskodott róla, hogy az elme állandóan úton legyen.

Nagy filozofikus beszélgetéseink során kiderült: Erdély szerint egy komoly avantgardista nem tarthatja fontosabbnak a valamit, mint a semmit. S erre a radikális álláspontra nem annyira a keleti filozófiák vezették rá, inkább saját gondolatmenete – amit később az ún. Marly-tézisekben (1980)

rögzített. Az alapgondolat nem volt eredeti találmánya, hiszen a destruktív interferencia által létrehozott üresség úgy a fizikában, mint a modern művészeti teóriákban már réges-régen ismert volt. Erdély azonban egész művészetfilozófiát épített az egymás hatását semlegesítő ellentétekre. Szerinte a mű nem csak úgy szimplán üres jel, sőt: végtelenül tele van! A tulajdonságok, a lényegeg, a tartalmak végtelen sorozata pedig azt jelenti, hogy mindig szemben áll egymással két ellentétes jelentés, amelyek semlegesítik, kioltják egymás hatását. A műalkotás kifelé csupán látszat szerint üres – jóllehet, magában végtelenül gazdag jelentésállománnyal rendelkezik. E gondolatmenet parafrázisa a Semmi van című verse, ami 1980 körül keletkezhetett, tárgya: az ember tudata, amely a semmiről való tudással rendelkezik, s ez Erdély szerint: a nullával egyenlő... ugyanannyira semmi, mint amit tud. Semmit nem tudó semmi! Ez vagy te. Ezt tudod te. A semmi, aminek nincs mit tudni, annak a tudata. Ez vagy te.

Nem vettem észre, hogy Erdély Miklós különösebb módon vívódott volna a halállal, saját halálával. Foglalkozott vele olykor, mint mindenki, de inkább érdekelte az ember örök sorsa, mintsem az elmúlás lelki gyötrelme. Püspök című írása hónapokkal a halála után (1986 őszén) került a kezembe, megdöbbentett a benne feszülő indulat.<sup>2</sup> Verses párbeszédben állítja szembe magát a keresztény aszkétákkal, akiket csürhének nevez, magát pedig példaként mutatja föl, mint egyszerre okos és egészséges ösztönnel rendelkező (szerető) embert. Ostobaságnak mondja, hogy némelyek (az aszkéták, a csürhe) elpusztítják magukban az érzelmekre-ösztönökre támaszkodó, úgymond állati részt, és ugyanúgy elpusztítják az észlényt is – éppen aszkézisük által. Azt mondja: ha mindent elpusztítottok, ne várjátok, hogy azzal helyet adtok valami ismeretlennek... rombolásaitok helyén semmi más nem jelenik meg, mint a jól ismert semmi. Érdekes gondolatot ad a Püspök szájába: lélekben születik a feltámadás és Te képes vagy azt késleltetni – amivel szemben már nem tud észérvet felhozni, s mintegy sarokba szorítja őt saját vívódó

<sup>2</sup> Valószínűleg ismerte J. P. Sartre: Le bon Dieu et le Diable című művét (1950).

lelke. Mondja még, mondja, hogy az embernek nem adatott meg az, amire ti vágyakoztok, vagyis sohasem érheti el az életszentség (Erdély fölfogásában: absztrakt!) állapotát, viszont az aszketikus életmód követelése elveszi az életét attól, aki elégedett vele. Mire a Püspök ismét sikeresen replikázik: amit Te csürhének nevezel, az maga az ember. És lásd be, hogy az ember így nem felel meg önmagának – a költő válasza erre dühödte indulat: pusztítsa le a csürhe önmagát. Az állat és az észlely belső harmóniája itt megbomlik, mert Erdély valószínűleg lelkiismeret-furdalástól gyötörve írta e verset. Fölsejlik benne a gondolat, hogy éppen azért kell meghalnia, mert az ésből is és a szerelemből is markolt, amennyit csak lehetett, de nem bánja hedonizmusát, és arra hivatkozik: hidd el, püspök, valóban boldog vagyok. A Püspök utolsó szavai nem támadják, inkább próféciát közölnek a költővel: egyébként is elpusztulnál valami csúfos betegségben. Ő pedig már nem védekezik, csak reményének ad hangot, hogy a halál nem lesz csúfabb a születésnél. Remény és önmegnyugtatás, hiszen hozzáteszi még: ez a vérszomjas tömeg a te, a te szép betegséged, amit úgy értelmezhetünk, hogy a Püspöknek a hívők serege a szép betegsége, majd abba fog belehalni – mert mindenkinek megvan a maga halálos betegsége.

Erdély Miklós gondolatvilágát nem a racionalizmus vagy valamilyen modern polgári filozófia határozta meg, nem is a posztmodern antiesztétika vagy antifilozófia, kedvelte a megoldhatatlannak látszó paradoxonokat, mivel azok állandó mozgásban tartották elméjét – s általában is az emberi elmét. Legfontosabb témái voltak: az időutazás, Möbius-elv, Klein-kancsó, fekete lyuk, semmi, az anyag, mi a művészet, és a többi olyan kérdés, melyek a tapasztalattól független szellemi világban is, vagy csak ott(!) érdekfeszítő problémák voltak, melyekben – ahogy mondta: a tudat elve manifesztálódik. A tudat elve nála: a lélek elve, mert az emberi lelket a gondolkodással azonosította. Hogy a szellemi világ a lelkin túl van-e, és ha igen, az valami transzcendens, isteni világ-e? – nos, ezekre a kérdésekre implicite kereste a választ, a művészeti tevékenységbe benne foglalva, a műalkotások sokrétű értelmében elbújva tételezte

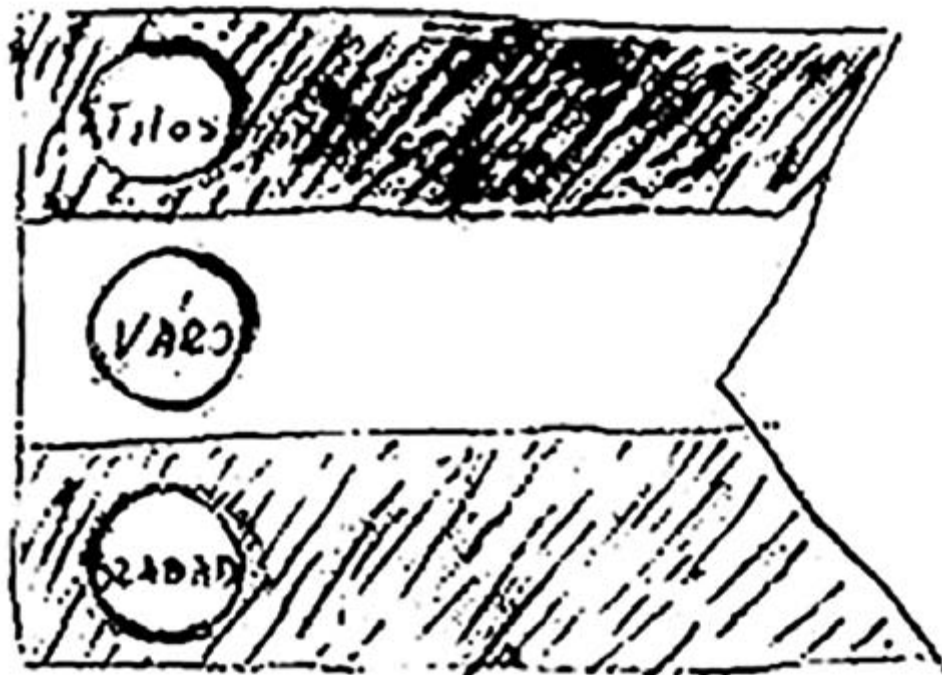
a nagy vallási dilemmák megoldásának(?), vagy legalább: megközelítésének lehetőségét.

Ha valaki igazán megérdemelné az artológus professzor megtisztelő címet, akkor az Erdély Miklós, a nagy gondolatkísérletező, időutazó, aki átsüvített a látható világon – ahogyan azt A lélek nyele című versében írta. A fehér lapon megjelenő maszatscák a tevékeny emberi élet nyoma: ...szeretet...az életnek szárnya az, s a halálnak ejtőernyője egyben. Leleményes kifejezés, mely a legjobb szürrealista képeket idézi: halál ejtőernyője – s különösen bizarr a rákövetkező (egyben címadó) sorral együtt: a lélek nyelét... húzza vissza...rémes ördögöcske. A lélek nyele: a gondolkodás nyele? Talán az érzékelés? – amit egy rémes ördögöcske húz vissza, s így lesz tompult érzékek mellett a szeretet a halál ejtőernyője? Talányos versike, igazi kledon. Megfejtését persze nem tarthatjuk komoly eredménynek, mivel szinte közérthető. De nyugtalanító mégis. Mert mi lenne, ha nem húzná vissza a lélek nyelét az a kis rémes ördögöcske? Vagyis, ami kimaradt a versből, az az igazán nyugtalanító, aminek a végiggondolását elindítja – mert ilyen a kledon természete: nyugtalanító. Kimozdít és az úton magunkra hagy. Ha eredményre jutunk, örülünk és megnyugszunk anélkül, hogy a mozgatóerő vagy annak bármilyen következménye nyugtatna meg bennünket.

Idén júliusban lenne 85 éves. Születésnapján évfordulójára gondolva mi se lehetne találébb befejezése rövid monológomnak, mint a MINDENKI LEGYEN HÍRES című írásának néhány sora: AZOK A VÉGTÉLENÜL JÓ ÍRÓK AKIK MÁR AZOK MEGOSZTHATNÁK HA TUDÁSUKAT NEM IS DE HÍRNEVÜKET MINDEGYIK ÉS AZOK MINDEGYIKE TOVÁBB ÖTNEK. /ÖTLETNEK NEM ROSSZ/ Ugyanott szarkasztikus megfejtését kínálja az I.M.A. mozaikszónak: INDIVIDUÁLIS, MÁGIKUS, ASZTRONAUTIKA. Vagyis az ima: valamiféle szubjektív asztronautika. Úrutazás? A semmiben kalandozó elmeállapot? Erdély szerette az ilyen gondolatmeneteket. Kísérletet se teszek eme túlcsondulóan gazdag tartalmú szövegének bővebb értelmezésére, csak fölhívom a figyelmet az utolsó (utolsó előtti?) sorára: MONOLOGIKUS, mindössze ennyi. Erdély költészete és egész

művészete jellemezhető e szóval: monologikus – a monológ és a logikus szavak összeolvadva találó nevet alkotnak, ami fölírható lenne minden művére. Monologikus életet élt, monologikus műveket alkotott, s még halálában is monologikus, hiszen érzékletesebben szól hozzánk interpretálóinál – pedig az elmúlt negyedszázadban sokan írtak s beszéltek róla.

Lehet, hogy igaza volt annak a múlt század elejei, amerikai, tudományos ismeretterjesztő műveket publikáló fizikusnak (nevét már elfelejtettem), aki egyik könyvét úgy zárta, hogy „Reménnyel telve utazni jobb, mint megérkezni.” Lehet, hogy az elme elve a folyamatos úton levés, nem a megérkezés statikus állapota. Erdély Miklós művészete mindenesetre e sejtés körül bolyongott.



### Három című

Az egyik cím már elkészült  
Másik legyen ugyanaz  
A harmadik a másik